

З.Б. Мырзатаева *¹, А.Е. Каримова ², Б.Н. Абдрахманов ³

¹Абай атындағы ҚазҰПУ, «Айтылған тарих» ғылыми лабораториясының жетекшісі, т.ғ.к.
Алматы қ., Қазақстан Республикасы, E-mail: zabyra73@mail.ru

²Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университетінің
қауымдастырылған профессоры, т.ғ.к. Павлодар қ., Қазақстан Республикасы,
E-mail: ake073@mail.ru

³Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университетінің
қауымдастырылған профессоры, т.ғ.к., Павлодар қ., Қазақстан Республикасы,
E-mail: abdrahmanov_bayr@mail.ru

БІРІНШІ СІБІР КОМИТЕТІНІҢ¹ ҚЫЗМЕТІ ЖӘНЕ 1822 Ж. «СІБІР ҚЫРҒЫЗДАРЫ ТУРАЛЫ ЖАРҒЫ»: ТАРИХНАМАСЫ МЕН ДЕРЕКТІК НЕГІЗІ

Аңдатпа

XIX ғасырдың 20-жылдарында қазақ мемлекеттілігінің іргесі сөгіліп, дағдарысты жағдайды бастан өткерді. 1822 жылдың 22 шілдесінде орта жүз хандығын саяси статусынан айырған «Сібір қазақтарының Жарғысы», 1824 жылы кіші жүз жерінде «Орынбор қазақтарының Жарғысы» енгізілді. «Сібір қазақтары Жарғысының» авторы – Ресей империясының реформаторы, бірінші Сібір комитетінің негізін қалаушы граф М.М. Сперанский еді. М.М. Сперанскийдің «Жарғыны» даярлаудағы мақсаты орта жүз қазақтарын басқаруды біржолата «жақсарту» арқылы өлкенің жер асты және жер үсті ресурстарын империя мүддесіне орай түпкілікті заңдастыру болды. Дәстүрлі хандық биліктің орнына орыстық басқару тәртібінің енгізілуі қазақ елінің тұрмысын ауырлатты, алым-салықтар саны ұлғайып, көшіп қонатын жер аясы тарылды. Бұл халықтың наразылығын тудырды.

Мақала авторлары мәселені тарихнамалық және деректемелік тұрғыдан қарастырады. Бұрын-соңды назардан тыс қалып келген империялық тарихтың жаңа қырларына, яғни, бірінші Сібір комитетінің отарлық мақсатта құрылған орган ретіндегі қызметін сыни әдістермен баяндайды. Оның қазақ жеріндегі ауыр салдарына тоқталады.

Сондай-ақ, авторлар ұжымы Сібір комитетінің бекітуімен және басқаруымен өмірге келген «Сібір қазақтары жарғысының» іске асырылуы, соның салдарынан Арқада үздіксіз жүрген ұлт-азаттық көтеріліс-тер тарихнамасын және деректемесін талдауға алады. Аталған мәселе еліміздің тәуелсіздігі жылдарында ашық айтыла бастады. Соған сәйкес, Сібір комитетінің құрылған 1821-1838 ж. дейінгі қызметі, 1822 жылдан бастап Арқа даласында аталған реформаға қарсы халық наразылығының болғанын фактілік тұрғыдан көрсетеді, яғни, Арқадағы көтерілістің ерекшелігі ретінде, оның бұқаралық сипат алғаны, ұзаққа созылғаны, табанды және ұйымдасқан түрде жүргізілгендігі атап көрсетіледі.

Кілт сөздер: Сібір комитеті, «Сібір қазақтары туралы жарғы», реформа, реформатор, тарихнама, деректер, хандық билік институты, Сарыарқа, патша отаршылдығы.

Жұмыс ҚР БҒМ ИРН АР23487874 «Ресей империясының Солтүстік-Шығыс Қазақстанда ресми саясатын қалыптастыру және іске асыру бағытындағы Сібір комитетінің қызметі: деректерді талдау және контекст» атты жоба аясында орындалды.

З.Б.Мырзатаева *¹, А.Е. Каримова ², Б.Н. Абдрахманов ³

¹ КазНПУ имени Абая, Руководитель научной лаборатории «Айтылған тарих»,
кандидат исторических наук, г. Алматы, Республика Казахстан,
E-mail: zabyra73@mail.ru

² Ассоциированный профессор Павлодарского педагогического университета
имени Ә. Марғұлан, кандидат исторических наук, г. Павлодар, Республика Казахстан,
E-mail: ake073@mail.ru

³ Ассоциированный профессор,
Павлодарского педагогического университета имени Ә. Марғұлан, кандидат исторических наук
г. Павлодар, Республика Казахстан, E-mail: abdrahmanov_bayr@mail.ru

¹ Бірінші Сібір комитеті (28 шілде 1821 – 9 қаңтар. 1838). Санкт-Петербургте жұмыс істеген Сібір істері жөніндегі Жоғарғы әкімшілік және заң шығару органы. Сібір генерал-губернаторы М.М. Сперанскийдің 1822 жылғы Сібір реформаларын әзірлеу және жүзеге асыру туралы есебін қарау үшін құрылған.

О ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПЕРВОГО СИБИРСКОГО КОМИТЕТА И «УСТАВ О СИБИРСКИХ КИРГИЗАХ» 1822 г.: ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ И ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Аннотация

В 20-е годы XIX века казахская государственность пережила кризисную ситуацию. 22 июля 1822 года был введен «Устав о сибирских киргизах», лишивший политического статуса ханскую власть Среднего жуза, в 1824 году - «Устав об оренбургских киргизах» на территории Младшего жуза. Автором «Устава о сибирских киргизах» был граф М.М. Сперанский, реформатор Российской империи, основатель Первого Сибирского Комитета. Целью М.М. Сперанского в подготовке «Устава» была окончательная легализация полезных ископаемых края в интересах империи посредством постоянного «улучшения» управления казахами Среднего жуза. Введение нового порядка управления вместо традиционной ханской власти отягощало быт казахского народа, увеличивалось количество налогов и вводились ограничения на земельные угодья, что ограничивало маршруты кочевания казахов, и в целом, возникали спорные вопросы по землепользованию. Это вызывало недовольство населения.

Авторы статьи рассматривают проблему с позиции историографического анализа и через призму источниковой базы. К новым граням имперской истории, которые когда-то игнорировались, относятся критические методы, описывающие деятельность Первого Сибирского комитета как органа, созданного для колониальных целей. Внимание акцентировано на тяжелых последствиях для казахского народа.

Кроме того, коллектив авторов проводит критический анализ историографии и источников, в частности, «Устава о сибирских киргизах», воплощенного в жизнь при утверждении и под управлением Сибирского комитета, и, как следствие, продолжающихся национально-освободительных восстаний на территории Сарыарки. Данная проблема начала освещаться в годы обретения независимости нашей страны. Соответственно, деятельность Сибирского комитета, существовавшего в 1821-1838 гг., фактически, начиная с 1822 года сопровождалась народными протестами против указанной реформы, потому как они носили массовый характер, были затяжными и хорошо организованными.

Ключевые слова: Сибирский комитет, «Устав о сибирских киргизах», реформа, реформатор, историография, источники, институт ханской власти, Сарыарка, царский колониализм.

Работа выполнена в рамках проекта ИРН АР23487874 МОН РК «Деятельность Сибирского Комитета по формированию и реализации официальной политики Российской империи в Северо-Восточном Казахстане: анализ данных и контекст».

Z.B. Myrzataeva^{1*}, A.E. Karimova², B.N. Abdrakhmanov³

¹ *KazNPU named after Abai, Head of the scientific laboratory "Aitylgan Tarikh", Candidate of Historical Sciences, Almaty, Republic of Kazakhstan, E-mail: zabyra73@mail.ru*

² *Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan Associate Professor, Ph. D. Pavlodar, Republic of Kazakhstan, E-mail: ake073@mail.ru*

³ *Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan Associate Professor, Ph. D. Pavlodar, Republic of Kazakhstan, E-mail: abdrakhmanov_bayr@mail.ru*

ABOUT ACTIVITIES OF THE FIRST SIBERIAN COMMITTEE² AND THE «LAW ON THE SIBERIAN KIRGHIZ» OF 1822: HISTORIOGRAPHICAL AND SOURCE ANALYSIS

Abstract

In the 20s of the XIX century, the Kazakh government experienced a crisis situation. On 22 July 1822, the 'Statute on the Siberian Kirghiz' was introduced, which deprived the khan power of the Middle zhuz of political status, and in 1824 - the 'Statute on the Orenburg Kirghiz' on the territory of the Younger zhuz. The author of the 'Statute on the Siberian Kirghiz' was Count M.M. Speransky, a reformer of the Russian Empire and founder of the First Siberian Committee. The purpose of M. M. Speransky in the preparation of the 'Statute' was the final

---

² The First Siberian Committee (July 28, 1821 – January 9, 1838). The Supreme Administrative and Legislative Body for Siberian Affairs, which operated in St. Petersburg. It was established to review the report of the Siberian Governor-General M.M. Speransky on the development and implementation of the Siberian reforms of 1822.

legalisation of the mineral resources of the region in the interests of the Empire by means of constant 'improvement' of the management of the Kazakhs of the Middle Zhuz. The introduction of a new order of governance instead of the traditional khan's authority burdened the life of the Kazakh people, the number of taxes was increased and restrictions were imposed on land, which limited the routes of nomadic Kazakhs, and in general, there were controversial issues on land use. This caused discontent among the population.

The authors of this article examine the problem from the perspective of historiographical analysis and through the prism of the source base. New facets of imperial history that were once ignored include critical methods describing the activities of the First Siberian Committee as a body created for colonial purposes. Attention is emphasised on the dire consequences for the Kazakh people.

In addition, the team of authors conducted a critical analysis of historiography and sources, in particular, the 'Statute on the Siberian Kirghiz', implemented under the approval and administration of the Siberian Committee, and, as a consequence, the ongoing national liberation uprisings in the territory of Saryarka. This problem began to be highlighted in the years of independence of our country. Accordingly, the activities of the Siberian Committee, which existed in 1821-1838, in fact, since 1822 were accompanied by popular protests against the reform, because they were mass, protracted and well-organised.

Keywords: Siberian Committee, Statute on Siberian Kirghiz, reform, reformer, historiography, sources, institution of khan's power, Saryarka, tsarist colonialism.

The work was carried out within the framework of the project IRN AP23487874 MES RK 'Activities of the Siberian Committee on the formation and implementation of the official policy of the Russian Empire in North-Eastern Kazakhstan: data analysis and context'.

Кіріспе. XIX ғасырдың 20-жылдарында Арқа жерінде орыс басқару жүйесі енгізіле бастады. Қазақ мемлекетінің саяси тағдырына зор нұқсан келтірген оқиғалар нақ осы кезеңде болып өтті. Патша реформаторы М.М. Сперанский қазақ жерінде әкімшілік-территориялық басқару жүйесін енгізу арқылы оның табиғи дамуына тежеу қойды. Сонымен қатар, аталған реформа әскери тұрғыдан басқаруға негізделіп даярланды: жаңа басқарма саяси тұрғыдан өлкеге бекініп, бұдан әрі қарай қазақ даласына ішкері ену көзделінді. Реформа Арқа жеріндегі тұтас хандықты бөлшектеп басқаруға бағытталды. Түрлі салықтар енгізу арқылы жер үсті және жер асты байлықтары тонауға ұшырай бастады. Алайда, 1822 ж. «Жарғыда» бұл шебер бүркемеленді, оның мазмұнына қарағанда «Жарғы» жергілікті өңірге игілік пен өркениет әкелетін сияқты көрсетілді. Революцияға дейінгі және кеңестік тарихнама оған объективті бағасын бере алған жоқ, ал бүгінгі таңда бұл мәселенің жаңа технологиялық құралдармен қарастырудың маңызы зор. Мемлекеттілікті сақтау, отаншылдықты ұрпақаралық сабақтастықта жеткізу және тарихи жадты қалыптастыруда аталған тақырыпты зерттеудің маңызы зор және өзекті тақырыптардың бірінен орын алады.

Материалдар мен әдістер. Мақалада тарихнамалық, деректемелік талдау әдістері және тарихи-жүйелілік, тарихи-салыстырмалылық, тарихи-антропологиялық әдіс-құралдары пайдаланылды. Мәселе мазмұнын ашуда қазіргі таңдағы зерттеудің «жаңа империялық тарих» аталып кеткен тарихи зерттеудің методологиялық құралдарына ғылыми-теориялық талдау жасалынады. Тарихнамалық талдау тарихи хронологиялық негізден қарастырылады.

Талқылау. Сонымен, алғашқы Сібір комитетінің ұйымдастырылуы патша сарайының қызметкері, реформатор Михайл Михайлович Сперанскийдің есімімен байланысты. 1819 жылы 22 наурызда Александр I М.М. Сперанскийді Ресей империясының кең аумағында - Сібір генерал-губернаторы етіп тағайындау туралы Жарлыққа қол қояды. М.М. Сперанский Сібірдің бай ресурстарымен (құнды аң терісі, қазақтың шұрайлы жерлері, жер асты мен жер үсті) қазына байлығын ұлғайту арқылы империяның отаршылдық саясатын жүргізуді көздеді, оның бұл бағыттағы еңбегі тез-ақ «ақталып» зор беделге ие болды.

М.М. Сперанский Тобольск, Томск, Иркутск қалаларын қамтитын Сібір аймағы мен қазақ даласына түбегейлі реформа жасамай, қажетті деңгейде Ресей капитализмі үшін пайда келтіру мүмкін емес деп түйіндейді. Осындай мақсатпен Азия департаментінде, 1819 жылы тек қана қазақ даласына қарасты саяси-экономикалық мәселелермен айналысатын Азиялық комитет атты ерекше орган құрылған-тын. Бұл комитет-тің тапсырмасы бойынша сол кезеңге дейінгі орыс-қазақ қатынастарын анықтау үшін М.М. Сперанский 1819 жылы Солтүстік шығыс Қазақстанға келеді. Қазақ қоғамымен таныса келе, түйген пікірін, ол қызына жолдаған хатында қазақ қоғамын «жабайы», «тағы» ел деп көрсетеді. Сонымен қатар ол «Мен Сібірдің нағыз саяси мәселесін аштым. Бұл тұрғыда, менімен тек қана, Ермак теңесе алады» [1, 143 с.] дейді. Ермак – Көшім хан билеген Сібір хандығына қарақшылық жорық жасаған казак атаманы екені белгілі. Сондықтан М.М. Сперанскийдің бұл ойларынан отарлық мақсатты көздеген ресейлік шенеуніктер қатарынан екендігін байқау қиын емес.

Арқада орыстық үстемдіктің орнай бастауына арналған зерттеу жұмыстары бүгінде аз емес.

Аталған мәселеге қатысты тарихнаманы үш кезеңге бөліп қарастырамыз. Алғашқысы патша өкілдерінің қаламы-нан шыққан еңбектер: әскери-шенеуніктердің күнделік жазбалары, мерзімді басылымдар және заңдық құжаттар құрайды. Екінші топқа кеңестік империя тұсындағы зерттеулер және үшінші топқа – қазіргі таңдағы ғалымдар еңбектері.

XIX ғасыр зерттеушілерінен Ш.Уәлиханов еңбектерін [2, 18 б.] ерекше атауға болады. Ш. Уәлиханов хан билігіне, билер соғына, әкімшілік реформаларға қатысты пікір білдірген. Ол орыстық басқарудың қазақ жерінде мүлдем қажетсіз болғандығын, керісінше мұндай басқарманың қазақ өмірі үшін қайғы әкелгенін ашық жазды. Сондай-ақ, Арқадағы «Жарғы» негізінде құрылған дуандардың (округтардың) салдарынан елдің жұтқа ұшырай бастағанын да айтты.

Сол сияқты, 1822 ж. даярланған әкімшілік-территориялық реформа – «Сібір қырғыздары туралы Жарғыға» объективті баға беруге талпынған автор Н.Ядринцев [3] болды. Н.Ядринцев жалпы Сібір халықтарының отарға айнала басталуы кезеңі жайында, Сібір басқармасы жөнінде ауқымды еңбек жазды. Онда ол «Жарғылардың» жергілікті халықтар үшін зардапты болғанын айтады. Әсіресе империя саясатын жүргізуде адал атсалысқандардың бірі - М.Красовский. Алайда, орта жүз хандығына енгізілген өзгерістер бойынша жергілікті басқару аппаратына тоқталған еңбегінің орны ерекше [4]. Ол Арқадағы орыстық басқарманың әрбір бөлігін жеке-дара талдауға алады. Автордың өңір жөнінде жинаған статистикалық мәліметтері мәселені жан-жақты зерттеуде көмегі айтарлықтай болды.

Зерттеу тақырыбының кейбір аспектілеріне Н.Г. Путинцев, И.В. Щеглов та [5] өз еңбектерінде қысқаша тоқталған. Бұл еңбектерде Батыс-Сібірге басып кірген Сібір казак әскерлерінің тарихы мерзімдік дәйектілікпен көрсетіледі.

Омбы облысының бастығы Броневскийдің, орыс географы Завалишиннің, Орынбор генерал-губернаторы Қрыжановскийдің Арқа жері туралы айтқан ой-пікірлері аса көңіл аударарлық. Мұнда Броневский XIX ғасырдың 30-жылдарындағы (Арқа жеріндегі) қазақ өмірі жайында құнды мәліметтер қалдырса [6, 165-192 с.], Завалишин патшалықтың отаршылдық саясаты үшін Арқа жерін «Алтын дала» [7] болып табылатынын ашық айтты. Ал, Қрыжановскийдің қазақ жеріне деген метрополиялық көзқарасы ерекше. Ол: «Қырғыз (казак-автор.) даласы Ресей империясы үшін аса қажет. Бұл жерді басқа отаршыл империя жаулап алған күннің өзінде, біз ол үшін күрескен болар едік» [8], – деп жазады. Міне, бұл фактілік материалдар патшалық Ресейдің жаулап алуды көздеген көңіл-күйін толық жеткізсе керек. Қарастырғалы отырған кезеңге байланысты, жалпы қазақтардың шаруашылығы мен әлеуметтік құрылымы және Орта Азиядағы сауданың жәй-күйі, сондай-ақ, жекелеген әлеуметтік топтардың – сұлтандардың, билердің қоғамдағы орны мен саяси жағдайы туралы зерттеу үшін маңызы бар келесі еңбек – Орынбор Шекара Комиссиясының төрағасы, генерал Г.Ф. Генейстің күнделік жазбасы. Арқа жерінде болғанда, көрген-білгенін сол қалпында жазған оның бұл еңбегінен қазақ даласының күнделікті өмірін жақыннан тануға болады [9].

Сондай-ақ, XIX ғасырда өмір сүрген орыстың белгілі тарихшысы М.С. Соловьевтің еңбегінен патшалықтың жүргізген «Шығыс саясатындағы» қылмыстардың бет-пердесін ашып жазғанын байқаймыз. Ол, патша І Петрдің империялық пиғылдарын, шығысқа көз алмай қарауда болғанын, болашақта қазақ даласын, Орталық Азияны басып алуды армандағанын ашық жазады. Оның Арқада бекінуі үшін орыс шаруаларын сан жағынан ұлғайтып, жергілікті халықты христиандандыру керек» [10] деген ойларын еш өзгеріссіз баяндаған.

Төңкеріске дейінгі зерттеулердің басым көпшілігі Сібір орыс-қазақтарының Сібір шебіне ентелеп енуі жылдық мерзім бойынша статистикалық мәліметтермен көрсеткен. Мұндай зерттеулер қатарына «Памятка Семиреченского казака с кратким очерком завоевание Средней Азии», «Военно-статистическое обозрение Российской империи» [11], сондай-ақ, зерттеуші Ф.Н. Усов, Г.Е. Катанаев, Н.В. Леденев [12] еңбектерін жатқызуға болады.

Нәтижесі. Сөйтіп, революцияға дейінгі еңбектерді саралай келе мынаны атап айту маңызды: біріншіден, бұл кезең авторлары 1822 жылғы «Сібір қырғыздары Жарғысын» қазақ қоғамының қалай қарсы алғандығын, орыс үстемдігінің Арқа жеріндегі зардапты салдарын ашып көрсетуден бойын аулақ ұстайды. Екіншіден, қазақ даласындағы орыс-казак әскерілерінің халыққа көрсеткен озбырлықтарын сөз етпейді. Үшіншіден, орыс-казак отрядтарының шабуымен опат болған жергілікті тұрғындар, сарбаздар саны еш жерде тіркелмеген. Міне сөйтіп, революцияға дейінгі зерттеушілер, XIX ғасырдың 20-30 жылдарындағы қазақ сахарасының қайғылы тарихын ақиқат-шындық тұрғысында көрсете алмады.

Жалпы Сібір тарихына арналған еңбектерді Г.Ф. Миллер, П.А. Словоцов, С.М. Прутченко, В.К. Андриевич, В.Вагин жазады [13]. Батыс Сібір тарихына қатысты кейбір мәліметтерді аталған авторлар еңбегінен табамыз.

Семей баспасынан алғашында «Естелік кітапша» деген атпен Семей облыстық статистикалық

комитетінің басшылығымен, содан соң «Орыс-географиялық қоғамының Батыс-Сібір бөлімінің Семей бөлімшесі жазбасында» мұрағат құжаттары негізімен «Дала өлкесі тарихына арналған құжаттар» деген атпен Н.Коншиннің көлемді еңбектері жарық көрген [14]. Н.Коншин - Орыс географиялық қоғамының Семей бөлімшесіндегі статистикалық комитетте қызмет еткен, жер аударылып келген орыс ғалымы. Оның еңбектерінің басым көпшілігі Аягөз, Көкпекті, Қарқаралы сыртқы дуандардың құрылу тарихына қатысты құжаттар жинағынан тұрады. Мұнда, сыртқы округтер тарихының ХІХ ғасырдың 30-40 жылдарындағы оқиғалар қамтылған. Бұл еңбектердің құндылығы, Семей мұрағатындағы деректерді түпнұсқасында жинақтап бір жүйеге келтіруінде. Әсіресе, әрбір еңбек соңындағы қосымша деректердің маңызы зор.

М.М. Сперанскийдің қызметі мен өмірі туралы мәліметтерді С.А. Чибириев, Қ.А. Колягин, М.Ф. Корф, А. Фатеев [15] және т.б. [16] авторлар еңбектерінен табамыз. Аталған авторлардың барлығы дерлік М.М. Сперанскийді жоғарыдан (тек мадақтаумен) көрсетеді. Олардың тұжырымдауынша, Сперанский Сібір халқы мен қазақ халқына тек игілікті іс жасаушы тұлға қатарынан көрсеткісі келеді. Ал, шын мәнінде реформадағы басты отарлау мәселесінің қойылғанын аталған авторлар көрмеуге тырысты.

Патшалық дәуір өтіп, билік кеңестер қолына көшкеннен кейін де Қазақстан тарихы объективті зерттелмей қалды. Қазақстан тарихы 1940-1941 жылы профессор М.Вяткиннің редакциялауымен «ҚазССР тарихы бойынша материалдар (1785-1828 ж.)» және «Қазақ ССР-нің тарихы бойынша очерк» жарық көрді [17]. Бұл еңбектердің құндылығы, осы кезең оқиғаларының деректік негіздермен берілуінде. Алайда біз қарастырғалы отырған мәселелер аталған еңбекте арнайы қойылмаған.

Төңкерістен кейінгі Қазақстан тарихын зерттеуші ғалымдар ішінен А.Баймурзиннің еңбегін ерекше атауға болады [18]. Орта жүзде патшалықтың отаршылдық саясатының бет-пердесін ашып, әшкерелеген автордың бұл еңбегін біз жоғары бағалаймыз. Сондай-ақ, 40-жылдардағы зерттеушілер қатарынан байыпты тұжырым жасаған тарихшы Г.Ф. Бутлердің, кандидаттық диссертациясының орны ерекше. Автор бұл жұмыста, бүгінге дейін мәнін жоймаған салмақты қорытындылар түйген. Жалпы, еңбек кеңестік билік жағдайында жазылғандықтан, Ресей империясының Қазақстан үшін «игілікті ықпалы» да назардан тыс қалмайды. Дегенмен Г.Ф. Бутлер, 1822 ж. «Жарғының» іске асырылуын әділ қорытады. Ол: «Жарғыда» жаңа басқару жүйесі ақырын, бейбіт жолмен жүргізілсін делінгенімен, шын мәнінде бұл тек декларация күйінде қалып, нағыз басқыншылық, зорлық, күштеу жолымен іске асты» [19, 94 с.] - деп жазады.

1950–1960 жылдарда ерекше көзге түсетін ғалым, профессор Ермұхан Бекмаханов. ХІХ ғасырдың 20–40 жылдардағы отан тарихын тұңғыш рет терең зерттеп, өткен тарих беттеріне жаңаша ғылыми баға берген. Оның көлемді монографиялық зерттеуі [20] бүгінге дейін өз құндылығын жойған жоқ. Сондай-ақ, біз патшалық Ресейдің орта жүз жеріне деңдеп енген кезеңі жөнінде тарихшы Н.Бекмаханованың еңбектерінен де кездестіреміз [21, 30-38 с.]. Ал тарихи-құқықтық тұрғыдан жүргізілген бірнеше ғылыми зерттеулердің авторы академик С.З. Зиманов құжаттық деректер мен материалдар даярлаған [22].

1980-жылдары да, Қазақстан тарихын бұрмалау, шындықты жасыру жалғасын тапты. Тоталитарлық жүйе қыспағы салдарынан орыстық басқару жүйесінің зардаптарын айтуға мүмкіндік болмады. Сондай жүйеде өмірге келген еңбектер қатарынан тарихшы Ө.Өмірзақовтың зерттеу жұмысын атай аламыз [23].

Отан тарихына жаңа көзқарас қалыптасып, тарихи шынайылықты айтуға мүмкіндік туған тәуесіздік жылдарында профессор Ж.Қасымбаев бірқатар еңбек [24] даярлады. Әсіресе, ол Ақмола, Семей тарихына қатысты тың ойлар айтты, монографиялық еңбектер даярлады. Зерттеуші бұрын назардан тыс қалған көптеген деректермен, қаланың 1832 жылдан 1917 жылға дейінгі әлеуметтік-экономикалық тарихын баяндайды.

Сондай-ақ патшалық Ресейдің отаршылдық саясатын жаңа концептуалды тұжырымдармен берілетін еңбектер қатарын профессор С.Қ. Жақыпбек [25] даярлады. Автор патшалық Ресейдің қазақ халқын отарлау мақсатында жүргізген орыстандыру саясатының түпкі мәнін ашқан. Әсіресе, отаршылдықтың ауыр зардабы – рухани жаулау әдісінің, ең ауыр жолы орыстандыру, діннен айыру болғанын ескертеді.

К.Абуов, С.Ақтаев, К.Жиренчин, Б.Абдрахманова [26] аталған тарихи кезеңге қатысты еңбектерді өмірге әкелді. Көкшетау қаласы бойынша даярланған тарихи очерк авторы К.Абуов орыстық басқару жүйесінің қазақ халқы үшін ауыр болғанын айтады [26, 205 б.]. Алға тартылған мәселені, С.Ақтаев филология саласынан, К.Жиренчин заң ғылымы жағынан алып қарастырған. Тарихи тұрғыдан зерттелмеген бұл еңбектер, жалпы қазақ даласындағы басқару жүйелері туралы хабар береді. Сондай-ақ, ХІХ ғасырдың 20-шы жылдарынан бастап, соңына дейінгі Қазақстан территориясындағы ресейлік билеу және басқару органдарының құрылуы мен қызметін талдауға алған тарихшы Б.Абдрахманованың еңбегі [27] айтарлықтай. Еңбек отан тарихын зерттеушілер үшін аса маңызды болып табылады.

Диссертациялық және ізденістік жұмыстарды Медетов Б., Таскужина А.Б., Алпысбаева, Оразмагамбетова Д.И. [28] даярлады. Медетов Б. [28] өз еңбегін Көкшетау қаласының құрылу тарихына арнаса, Алпысбаева Ақмола қаласының тарихына арнаған. Таскужина Омбы қаласының даму тарихын зерттеген. Жалпы бұл еңбектерде Орталық Қазақстанның Ресей империясының отарына айналу процесі толық қамтылмағанымен, қалалар тарихына жаңаша көзқарас қалыптастыруда қосқан үлестері зор. «Сібір қазақтары басқармасының» қызметін арнайы қарастырған кандидаттық диссертацияның авторы Е.Тоғжанов [29] заң ғылым саласында үлес қосты. Автор құнды деректер мен материалдар арқылы назардан тыс қалған мәселелерді жаңаша ғылыми теориялық және методологиялық тұрғыдан қарастырады.

Деректер қорын екі топқа бөліп қарастыруға болады. Бірінші топты мемлекеттік мұрағат қорлары, яғни Қазақстан республикасының Орталық Мемлекеттік мұрағаты қорында сақталған 1822-1838 жылдар аралығындағы Омбы облыстық басқармасы аталатын № 338 қор құжаттарын құрайды. Қорда Арқада құрылған сыртқы дуандардың тарихы, статистикалық мәліметтер, әрбір сыртқы дуандардың бастықтарының қолдары мен гербтік мөрі қойылған рапорттар, санақ тізімдері мен хаттары тіркелген. Алайда, қордағы кездескен құжаттардың уақыт өтуі салдарынан ескіруі, онда хронологиялық дәйектіліктің сақталмауы, сондай-ақ, отаршылдық әкімшіліктің мақсат-мүддесі қоғамдық пікірден жасырын қалуы және Арқадағы саяси маңызды істердің өрескел бұрмалануы зерттеу жұмысы барысында қиыншылықтар туғызды. Сонымен қатар аталған қорды пайдалану барысында байқағанымыз, құжаттардың басым көпшілігі сыртқы дуандардың құрылымы туралы, яғни жөндеу (ремонт) жұмысы жағдайындағы хабарламалардан тұрады. Сондай-ақ мал саны, халық санағы және ондағы қазақтардың көшіп-қонатын орындары туралы мәліметтер сақталған. Бірақ хан билігін сақтау жолында күрескен Ғұбайдолла және өзге де қазақ сұлтан-билерінің тағдыры жөнінде, жалпы Сары-Арқадағы аласапыран кезең туралы, яғни халық басына түскен қасіретті 1820–1840 жылдар жөнінде мәліметтер өте аз. Қазақстан республикасының орталық мемлекеттік мұрағатындағы № 374 қорда 1826-1857 жылдар аралығын қамтитын мәліметтер кез-деседі. Бірақ, басым көпшілік құжаттар Кенесары бастаған ұлт-азаттық көтеріліс жөнінде топтастырылған. Бұл қордағы құжаттар да, орта жүздегі хан билігінің жойылуын толық анықтап бере алмайды.

Омбы облысының мемлекеттік мұрағатында № 366-қор – Катанаявтың жеке қоры деп аталады, ал № 3 қор – Батыс Сібірдің бас басқармасының құжаттарынан тұрады. Біз № 366 қор құжаттарын пайдалана отырып, Қазақстан мұрағатынан кездеспеген бірнеше құнды материал табылды. Атап айтсақ, патша әкімшілігінің, генерал-губернаторлардың хан, сұлтан, би, тархандармен өзара жазған катынас хаттары бар. Мұндай дереккөзі, патшалық әкімшіліктің Арқадағы саяси агрессиясын тануға мүмкіндік береді. Аталған қордан Орта жүз ханы Уәлидің заңды мирасқоры Ғұбайдолла төренің қудалануы, патшалық әкімшіліктің жүргізген әділетсіз озбырлығы, Арқадағы орыс әскери-басқыншы отрядтардың қатыгез іс-қимылдары, қазақ сұлтандарының арыз-шағым хаттары және орыс офицерлерінің отарлық қызметі жөнінде мағлұматтар алуға болады. Батыс-Сібірдің бас басқармасы деп аталатын № 3-қорда мәселеге қатысы бар құнды құжаттар мол.

Деректердің екінші тобын Омбы кітапханаларындағы және ондағы сирек кездесетін қор бөліміндегі, тарихи-өлкетану мұражайындағы материалдар құрайды. Әсіресе, А.С. Пушкин атындағы Омбы облыстық кітапханасында және Омбы тарихи өлкетану мұражайында сақталған мерзімді басылым [30] материалдары жұмыс мазмұнын байытып кенейте түсті. Бұл орындардан орыс-географиялық қоғамының Батыс-Сібір бөлімшесі басылымдарындағы, оның «Жазбалары» мен «Хабарларында» жарияланған материалдар, сондай-ақ, Омбы, Ақмола облыстарының «Естелік кітаптары мен адрес календарьлары» нақты тарихи оқиғалар туралы хабар алуға мүмкіндік береді. «Сібір қырғыздарының Жарғысы» және оның негізінде сыртқы дуандардың құрылу тарихы өткен ғасырдағы мерзімді басылым беттерінде жарық көрген мақалалардан тұрады. Санкт-Петербургте, 1876 ж., «Сібір» газетінің жинағы жарыққа шықты [31]. Мұнда 1823-1826 жж. аралығында, 1822 жылғы заңдық құжаттың іске асырылуы туралы 8 ресми құжат жарияланған. Бұл құжаттарда Арқа жеріндегі патшалықтың басқыншылық саясаты жөнінде мол мәліметтер беріледі. Дәл осы секілді хабарламалар «Киргизская степная газета» [32] атты басылымда Көкшетау сыртқы дуанының «салтанатты» ашылу сәті баяндалған. «Той-думан» секілді етіп көрсетуге тырысқанмен жергілікті тұрғындар үшін мереке емес екенін байқау қиын емес. Арқа еліндегі жер-су байлықтарына патшалық отаршылдардың өлшеусіз қол сұққаны ж.б. жөнінде «Восточное обозрение» газетінен көп кездестіруге болады. Аталған газетте әсіресе, «Қазақ халқының тағдыры» аталатын тақырыпта үлкен мақала жарияланған. Мақалада патша отаршылдарының үстемдігінен зардап шеккен халық өмірі сөз етіледі. Ал «Степной край» газеті нөмірлерінде XIX ғасыр соңындағы империялық езгідегі қазақ қоғамының азапты күнделікті өмірі туралы хабарларды оқуға болады.

Сонымен қатар, деректер мен материалдар топтастырылған жинақтар аталған мәселені қарастыруда аса пайдалы. Мәселен, XVIII-XIX ғасырлардағы орыс-қазақ қатынастары атты деректер жинағында патша заңдары мен жарлықтары топтастырылған. Әсіресе, құжаттар мен патшалық шенеуніктерінің құпия іс-қағаздары И.Крафт даярлаған заңдар жинағында [33] қамтылған.

1822 ж. «Жарғы» мазмұны «Материалы по истории политического строя Казахстана» атты деректер жинағында жарияланған. «Жарғы» мазмұнын Ресейдің толық заңдар жинағымен (ПСЗ) салыстырғанда, оның бірегей (аутентично) екендігіне көз жеткізуге болады. Сондай-ақ «Учреждение для управления с Сибирской губерний» атты заңдық құжаттар жинағынан Н.Сперанскийдің жалпы Сібір «бұратаналарына» арнаған «Жарғысын» пайдалануға болады. Бұл құжат, «Сібір қазақтарының Жарғысымен» салыстыруда, жалпы, Сібір заңдылықтарының қаншалықты деңгейде дайындалғаны туралы мәлімет алу үшін көмегі айтарлықтай. Аталған деректік құжаттар қатарын толықтыра түскен, келесі еңбек – «Қазақстанда орыс басқару жүйесінің енгізілуі туралы материалдар» атты жинақ [34].

Қорытынды. Тақырып тарихнамасына және деректік негізіне шолу жасай келе, қорытатынымыз патшалық үкіметтің Сібір комитеті қызметінің негізгі және маңызды болып табылатын Батыс-Сібір қазақтарының жеріне ерекше назар аударғаны байқалады. Арқаны жаулап алуда патшалық әкімшілік тұтас хан билігін «бөліп ал да, билей бер» принципіне сүйенді.

Тарихнамалық және деректік талдаулар Бірінші Сібір комитетінің негізін қалаған, реформатор М.М. Сперанскийдің Орта жүз жеріндегі мемлекеттіліктің іргесін шайқалтып, ол өңірлердің толық орыстық басқару жүйесіне енгізуге жол ашқанын көре аламыз. Қарастырып отырған мәселенің тарихнамасы бай, бірақ, қазіргі технологиялық құралдар, тарихи антропологиялық тұрғыдан қарастырылған еңбектер қатары жоқтың қасы деуге болады. Микротарихи тұрғыдан мәселені қарастырудың маңызы сол тарихи кезеңдегі қарапайым халық өмірінің тыныс-тіршілігі арқылы тануға жетелейді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Чибиряев А.С. Великий русский реформатор. Жизнь, деятельность, поли. Взгляды М.М.Сперанского. – М., 1993. –227.
2. Уәлиханов Ш. Таңдамалы шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1985. – 560 б.
3. Ядринцев Н. Управление Сибирью и реформа Сперанского // Сибирь как колония. – СПб., 1892. – 521 с.
4. Красовский М. // Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Область Сибирских киргизов. Часть 1. – СПб., 1868. – 472 с.
5. Путинцев Н.П. Хронологический перечень событий из истории Сибирского казачьего войска со времени водворения Западно-сибирских казаков на занимаемой ими ныне территории. – Омск, 1891. – 256 с.; Щеглов И.В. Хронологический перечень важнейших данных из истории Сибири 1032-1882 гг. – Иркутск: Изд. Сиб. Отд. РГО., –1883. –778 с.
6. Броневский С. Записки о киргиз-кайсаках Средней Орды // Отечественные записки. 1830. Ч.42. Кн.121. –С. 165-192. Броневский С.В. О первой оседлости и хлебопашество киргизов во вновь образуемом Кокбуктинском округе в Киргизской степи // Земледельческий журнал. – 1832. –№8. – 625 с.
7. Завалишин И. Описания Западной Сибири. Т.III. – СПб, 1867. – 145 с.
8. Оренбургский генерал-губернатор Н.Х. Крыжановский // Записки Оренбургского отделения ИРГО. Вып. I. –Казань, 1870. –21 с.
9. Гейнс А.К. Собрание литературных трудов. Т.1. – СПб., 1897. – 589 с.; Т.2. – СПб., 1898. –589 с.
10. Соловьев С.М. Чтения и рассказы по истории России / Сост. и вступ. ст. С.С. Дмитриева. –М.: Правда, 1989. –768 с.
11. Памятка Семиреченского казака с кратким очерком завоевания Средней Азии. – СПб., 1909.; Военно-статист. обозрение Российской империи. Т.XVII. Ч.3. Киргизская степь Западной Сибири. – СПб., 1852. –182 с.
12. Усов Ф.Н. Статистическое описание Сибирского казачьего войска. – СПб., Изд.: Гл. упр. иррегулярных войск, –1879. 284 с.; Катанаев Г.Е. Киргизский вопрос в Сибирском казачьем войске. –Омск, 1901.; Леденев Н.В. История Семиреченского казачьего войска. –Верный, 1908.
13. Миллер Г.Ф. История Сибири. Л.: АН. СССР. 1941. Т.2. –638с.; Словцов П.А. Историческое обозрение Сибири. Кн.1. –СПб. –256 с.; Прутченко С.М. Сибирские окраины. –СПб., 1899. –532 с.; Андриевич В.К. Исторический очерк Сибири. –СПб., 1887. –756 с.; Вагин В. Исторические сведения о деятельности гр. М.М. Сперанского в Сибири с 1819–1822 гг. –Т.2. Иркутск, 1872.
14. Коншин Н. Материалы для истории степного края. К истории Каркаралинского и Аягузского округов 30–40-х г. XIX в. // Записки Семипалатинского отд. РГО. –Вып. I. –1903; Материалы для истории степного края. К истории Кокпектинского округа. С приложением. // Записки

Семипалатинского отделения РГО. – Вып. II. – 1905; *Краткий исторический очерк Семипалатинского края (до 1917 г.) // Нашего хозяйства.* – 1927. – 8-13 с.

15. Чибиряев С.А. *Великий русский реформатор. Жизнь, деятельность и политические взгляды М.М. Сперанского.* – М.: Наука, 1989. – 216 с.; Колягин В.А. *Политические взгляды М.М. Сперанского.* – Саратов: Саратов. ун-т, 1973; Корф М.Ф. *Жизнь графа Сперанского.* – Т. II. – СПб., 1886; Фатеев А., М.М. Сперанский – генерал-губернатор Сибири. // *Записки Русского научно-исследовательского объединения в Праге.* Т. II. – Прага, 1942.

16. *Светило российской бюрократии: исторический портрет М.М. Сперанского.* – М.: Молодая гвардия, 1991; Сперанский М.М. *Проекты и записки.* – М., 1961; Сперанский М.М. *В память графа Михаила Сперанского 1772–1872.* – СПб., Изд. Импер. Публич. Биб-ки, 1872. – 855 с.

17. *Материалы по истории Казахской ССР. Т. IV. 1785–1828.* – М.-Л.: изд-во АН СССР, 1940. – 543 с.; Вяткин М.П. *Очерки по истории Казахской ССР.* – Т. I. – Л.: ОГИЗ, 1941. – 368 с.

18. Баймурзин А. *Из истории захвата царизмом Большой и Средней Орд.* // *Известия Каз ФАН.* Вып. 1. 1940.

19. Бутлер Г.Ф. *Ликвидация ханской власти и открытие внешних округов в Среднем жузе.* Дис. канд. ист. наук. – Алма-Ата, 1946. – 233 с.

20. Бекмаханов Е. *Қазақстан ХІХ ғасырдың 20-40-жылдарында (Оқу құралы).* – Алматы: Санат, 1994. – 416.

21. Бекмаханова Н.Е., Сайкина Ф.А. *Законодательная политика Царского правительства в 20-х годах ХІХ в. в Казахстане // История.* Вып. 3. – А., 1968; Бекмаханова Н.Е. *Царское правительство и институт султана в Среднем жузе в ХІХ в. // Известия АН КазССР.* – Сер. общ. наук. – 1968. – N 2. – С. 30-38.

22. Зиманов С.З. *Политический строй Казахстана конца ХVІІІ и первой половины ХІХ веков.* – Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1960. – 296 с.

23. Умурзаков У.А. *Ликвидация ханской системы управления в Центральном и Северо-Западном Казахстане: сущность, прогрессивные последствия: дис. канд. ист. наук.* – Алма-Ата, 1985. – 177 с.

24. Касымбаев Ж.К. *О некоторых вопросах истории национально-освободительного движения в Казахстане второй половины ХІХ в. // История и историографии национально-освободительных движений второй половины ХІХ–нач. ХХ вв. в Средней Азии и Казахстане.* – Ташкент, 1989. – С. 84-93; Касымбаев Ж., Азубаев Н. *История Акмолы (ХІХ–нач. ХХ века): Исследование.* – Алматы: «Жеті Жарғы», 1998. – 176 с.; // *Лениншіл жас*, 1991. 9 тамыз; *История города Семипалатинска (1718–1917 гг.).* – Алматы. Өлке. 1998. – 276 с.; *Устав о «Сибирских киргизах» 1822 г. и вопросы упразднения ханской власти в Среднем жузе // Вестник КазГУ им. аль-Фараби. Серия историческая.* N 15. 2000. – Алматы. – С. 64-71; *Акмолинский округ // Казахская советская энциклопедия в 4-х т. Т. I.* – Алма-Ата. – С. 66.

25. Жақыпбек С.Қ. *Қазақ қалай шоқындырылды? // Ақиқат.* – 1997. – N 3. – 46-49 б.; *Хазіреттер қарсылығы // Ақиқат.* – 1997. – N 11. – 22-24 б.

26. Абуев К.К. *Кокшетау: Исторические очерки.* – Кокшетау. 1997. – С. 300.; Ақатаев С. *«Жаңа ереже» деген не? // Ақиқат.* – 1998. – N 12. 51 – 58 б.; *Ханзаданың қасіреті. Ғұбайдолла қалай хан болмай қалды. // Ақиқат.* – 1997. – N 7. – 28-34 бб.; Жиренчин К.А. *Политические развития Казахстана в ХІХ–нач. ХХ веков.* Алматы: Жеті Жарғы, 1996. – 352 с.

27. Абдрахманова Б.М. *Разработка М.М. Сперанским «Устава о Сибирских Киргизах» 1822 г. Социально-политические институты Казахского общества // Вестник Московского университета. Серия историческая.* 1991. N 8; *История Казахстана. Власть. Система управления, территориальное устройство в ХІХ веке.* – Астана, 1998. – 132 с.

28. Медетов Б.О. *Социально-экономическое и культурное развитие г. Кокчетава и его уезда (20-е г. ХІХ в.-нач. ХХ в.): Автореф. дис. канд. ист. наук.* – Алма-Ата., 1992. – 29 с.; Тасқужина А.Б. *Развитие города Омска как центра политических хозяйственных и культурных отношений в степном крае. (1822-1914).* Автореф. дис. канд. ист. наук. – Алматы, 1997. – 28 с.; Алпысбаева К. *Проблемы социально-экономического и культурного развития г. Акмолы (1832-1914).* Автореф. дис. канд. ист. наук. – Алматы, 1997. – 28 с.; Оразмагамбетова Д.И., Шотбакова Л.К. *«Устав о сибирских киргизах» 1822 года и причины принятия «Положения об отдельном управлении сибирскими киргизами» 1838 года [Электронный ресурс] // Научные статьи Казахстана: [сайт]. Режим доступа: [https:// articlekz.com/article/5343](https://articlekz.com/article/5343) [дата обращения 08.09.2024].*

29. Тоғжанов Е.Ұ. *«Сібір қазақтары облысының басқармасы» және оның Ресей Шығыс саясатындағы орны (1822-1868 жж.). Заң ғыл-н канд. ғылыми дәр. алуға жаз. дисс.* – Алматы, 1995. 190б.

30. // *Новости.* – 1899. – № 3; // *Сын отечества.* – 1822. – N 76, 77, 80. – С. 169-174; // *Восточное обозрение.* – 1859. – N 28; // *Сборник газеты Сибирь.* 1877. Т. I; // *Сибирские огни.* – 1992. – № 5-6; // *Сибирская газета,* – 1885. – N 1, 4, 6. // *Отечественные Записки.* – 830. № 120; // *Земледельческий*

журнал. – 1832.

31. // *Сибирь*. – 1876. – Т.1 (Материалы для истории Киргизской степи).

32. // *Киргизская степная газета*. – 1896. – № 15.

40. *Казахско-русские отношения в XVIII-XIX веках. Сб. док. и мат. Алма-Ата: АН КазССР, 1961. – 575 с.; Крафт И.И. Сборник узаконений о киргизских степных областях. – Оренбург, 1898. – 532 с.; Материалы по истории политического строя Казахстана. – Т.1. – Алма-Ата: АН КазССР, 1960. – 441 с.*

33. *Крафт И.И. Сборник узаконений о киргизских степных областях. – Оренбург, 1898. – 532 с.*

34. *Материалы по введению русской политической системы управления в Казахстане*
Сост.: С.К. Жакыпбек, А.Д. Бельбаева. Алматы: Қазақ университеті, 1999. – 257 с.

References:

1. Chibiryayev A.S. *Velikii russkii reformator. Jizn, deyatelnost, poli. Vzglyady M.M.Speranskogo.* – М., 1993. – 227.

2. Uälihanov Ş. *Tañdamaly şyğarmalar jinağy.* – Almaty: Jazuşy, 1985. – 560 b.

3. Yadrinsev N. *Upravlenie Sibiryu i reforma Speranskogo // Sibir kak koloniya.* – SPb., 1892. – 521 s.

4. Krasovskii M. // *Materialy dlya geografii i statistiki Rossii, sobrannye ofitserami generalnogo ştaba. Oblast Sibirskih kirgizov. Chast I.* – SPb., 1868. – 472 s.

5. Putintsev N.P. *Hronologicheskii perechen sobytii iz istorii Sibirskogo kazachego voiska so vremeni vodvoreniya Zapadno-sibirskih kazakov na zanimaeomoi imi nyne territorii.* – Omsk, 1891. – 256 s.; Щеглов İ.V. *Hronologicheskii perechen vajneişih dannyh iz istorii Sibiri 1032-1882 gg.* – İrkutsk: İzd. Sib. Otd. RGO., – 1883. – 778 s.

6. Bronevskii S. *Zapiski o kirgiz-kaisakah Srednei Ordy // Otechestvennye zapiski. 1830. Ch.42. Kn.121. – S. 165-192. Bronevskii S.V. O pervoi osedlosti i hlebopaşestvo kirgizov vo vnov obrazuemom Kokbuktinskom okruge v Kirgizskoi stepi // Zemledelcheskii jurnal. – 1832. – N8. – 625s*

7. Zavalışin İ. *Opisaniya Zapadnoi Sibiri. T.III.* – SPb., 1867. – 145 s.

8. *Orenburgskii general-gubernator N.H. Kryjanovskii // Zapiski Orenburgskogo otdeleniya İRGO. Vyp.I. – Kazan, 1870. – 21 s.*

9. Geins A.K. *Sobranie literaturnyh trudov. T.1. – SPb., 1897. – 589 s.; T.2. – SPb., 1898. – 589 s.*

10. Solovev S.M. *Chteniya i rasskazy po istorii Rossii / Sost. i vstup. st. S.S. Dmitrieva.* – М.: Pravda, 1989. – 768 s.

11. *Pamyatka Semirechenskogo kazaka s kratkim ocherkom zavoevaniya Srednei Azii. – SPb., 1909.; Voenno-statist. obozrenie Rossiiskoi imperii. T.HVII. Ch.3. Kirgizskaya step Zapadnoi Sibiri. – SPb., 1852. – 182 s.*

12. Usov F.N. *Statisticheskoe opisanie Sibirskogo kazachego voiska. – SPb., İzd.: Gl. upr. irregulyarnyh voisk, – 1879. 284 s.; Katanaev G.E. Kirgizskii vopros v Sibirskom kazachem voiske. – Omsk, 1901.; Ledenev N.V. İstoriya Semirechenskogo kazachego voiska. – Vernyi, 1908.*

13. Miller G.F. *İstoriya Sibiri. L.: AN. SSSR. 1941. T.2. – 638s.; Slotvsov P.A. İstoricheskoe obozrenie Sibiri. Kn.1. – SPb. – 256 s.; Prutchenko S.M. Sibirskie okrainy. – SPb., 1899. – 532 s.; Andrievich V.K. İstoricheskii ocherk Sibiri. – SPb., 1887. – 756 s.; Vagin V. İstoricheskie svedeniya o deyatelnosti gr. M.M. Speranskogo v Sibiri s 1819–1822 gg. – T.2. İrkutsk, 1872.*

14. Konşin N. *Materialy dlya istorii stepnogo kraya. K istorii Karkaralinskogo i Ayaguzskogo okrugov 30-40-h g. XIX v. // Zapiski Semipalatinskogo otd. RGO. – Vyp. I. – 1903; Materialy dlya istorii stepnogo kraya. K istorii Kokpektinskogo okruga. S prilozheniem. // Zapiski Semipalatinskogo otdeleniya RGO. – Vyp. II. – 1905; Kratkii istoricheskii ocherk Semipalatinskogo kraya (do 1917 g.) // Naşego hozyaistva. – 1927. – 8-13 s.*

15. Chibiryayev S.A. *Velikii russkii reformator. Jizn, deyatelnost i politicheskie vzglyady M.M. Speranskogo. – М.: Nauka, 1989. 216 s.; Kolyagin V.A. Politicheskie vzglyady M.M. Speranskogo. – Saratov: Saratov. un-t, 1973; Korf M.F. Jizn grafa Speranskogo. – T.II. – SPb., 1886; Fateev A., M.M. Speranskii – general-gubernator Sibiri. // Zapiski Russkogo nauchno- issledovatel'skogo ob'edineniya v Prage. T.II. – Praga, 1942.*

16. *Svetilo rossiiskoi byurokratii: istoricheskii portret M.M. Speranskogo. – М.: Molodaya gvardiya, 1991; Speranskii M.M. Proekty i zapiski. – М., 1961; Speranskii M.M. V pamyat grafa Mihaila Speranskogo 1772-1872. – Spb., İzd. Imper. Publich. Bib-ki, 1872. – 855 s.*

17. *Materialy po istorii Kazahskoi SSR. T.IV. 1785-1828. – M-L.: izd-vo AN SSSR, 1940. – 543s.; Vyatkin M.P. Ocherki po istorii Kazahskoi SSR. – T.1. – L.: OGİZ, 1941. – 368 s.*

18. Baimurzin A. *İz istorii zahvata tsarizmom Bolşoi i Srednei Ord. // İzvestiya Kaz FAN. Vyp. 1. 1940.*

19. Butler G.F. *Likvidatsiya hanskoi vlasti i otkrytie vneşnih okrugov v Srednem juze. Dis. kand. ist. nauk. – Alma-Ata, 1946. – 233 s.*

20. Bekmahanov E. *Qazaqstan XIX ğasyrdyñ 20-40-jyldarynda (Oqu qūraly). – Almaty: Sanat, 1994. – 416.*

21. Bekmahanova N.E., Saikina F.A. *Zakonodatelnaya politika Tsarskogo pravitelstva v 20-h godah XIX v. v Kazahstane* // *İstoriya. Vyp.3. –A., 1968*; Bekmahanova N.E. *Tsarskoe pravitelstvo i institut sultana v Srednem juze v XIX v.* // *İzvestiya AN KazSSR. –Ser.obu.nauk. –1968. –N 2. –S.30-38.*
22. Zimanov S.3. *Politicheskii stroi Kazahstana kontsa XVIII i pervoi poloviny XIX vekov. –Alma-Ata: İzd-vo AN KazSSR, 1960. –296 s.*
23. Umurzakov U.A. *Likvidatsiya hanskoi sistemy upravleniya v Tsentralnom i Severo-Zapadnom Kazahstane: suuynost, progressivnye posledstviya: dis. kand. ist. nauk. –Alma-Ata, 1985. –177 s.*
24. Kasymbaev J.K. *O nekotoryh voprosah istorii natsionalno- osvoboditelnogo dvijeniya v Kazahstane vtoroi poloviny XIX v. // İstoriya i istoriografii natsionalno-osvoboditelnyh dvijenii vtoroi poloviny XIX–nach. XX vv. v Srednei Azii i Kazahstane. –Taşkent, 1989. – S. 84-93; Kasymbaev J., Agubaev N. İstoriya Akmoly (XIX–nach. HH veka): İssledovanie. –Almaty: «Jeti Jarğy», 1998. –176s.; // Leninsil jas, 1991. 9 tamyz; İstoriya goroda Semipalatinska (1718-1917 gg.). –Almaty. Ölke. 1998. – 276 s.; Ustav o «Sibirskih kirgizah» 1822 g. i voprosy uprazdneniya hanskoi vlasti v Srednem juze // *Vestnik KazGU im. al-Farabi. Seriya istoricheskaya. N 15. 2000. –Almaty. –S.64-71; Akmolinskii okrug // Kazahskaya sovetskaya entsiklopediya v 4-h t. T.1. – Alma-Ata. – S.66.**
25. Jaqypbek S.Q. *Qazaq qalai şoqyndyryldy? // Aqiqat. – 1997. – N 3. – 46-49 b.; Haziretter qarsylyğy // Aqiqat. –1997. –N 11. –22-24 b.*
26. Abdrahmanova B.M. *Razrabotka M.M. Speranskim «Ustava o Sibirskih Kirgizah» 1822 g. Sotsialno-politicheskie instituty Kazahskogo obuęstva // Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya istoricheskaya. 1991. N 8; İstoriya Kazahstana. Vlast. Sistema upravleniya, territorialnoe ustroistvo v XIX veke. – Astana, 1998. – 132 s.*
26. Abuev K.K. *Kokşetau: İstoricheskie ocherki. –Kokşetau. 1997. –C. 300.; Aqataev S. «Jana ereje» degen ne? // Aqiqat. –1998. –N 12. 51- 58 b.; Hanzadanyñ qasireti. Ğubaidolla qalai han bolmai qaldy. // Aqiqat. –1997. –N 7. –28-34 bb.; Jirenchin K.A. *Politicheskie razvitiya Kazahstana v XIX- nach. XX vekov. Almaty: Jeti Jarğy, 1996. – 352 s.**
27. Abdrahmanova B.M. *Razrabotka M.M. Speranskim «Ustava o Sibirskih Kirgizah» 1822 g. Sotsialno-politicheskie instituty Kazahskogo obuęstva // Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya istoricheskaya. 1991. N 8; İstoriya Kazahstana. Vlast. Sistema upravleniya, territorialnoe ustroistvo v XIX veke. – Astana, 1998. –132 s.*
28. Medetov B.O. *Sotsialno-ekonomicheskoe i kulturnoe razvitie g.Kokchetava i ego uezda (20-e g. XIX v.- nach. HH v.): Avtoref. dis.kand. ist. nauk. - Alma-Ata., 1992. -29 s.; Taskujina A.B. Razvitie goroda Omska kak tsentra politicheskikh hozyaistvennyh i kulturnyh otnoşenii v stepnom krae. (1822-1914). Avtoref. dis. kand. ist. nauk. - Almaty, 1997. -28 c.; Alpysbaeva K. Problemy sotsialno-ekonomicheskogo i kulturnogo razvitiya g.Akmoly (1832-1914). Avtoref. dis. kand. ist. nauk. -Almaty, 1997. -28 s.; Orazmagambetova D.İ., Şotbakova L.K. «Ustav o sibirskih kirgizah» 1822 goda i prichiny prinyatiya «Polojeniya ob otdelnom upravlenii sibirskimi kirgizami» 1838 goda [Elektronnyi resurs] // *Nauchnye stati Kazahstana: [sait]. Rejim dostupa: https://articlekz.com/article/5343 [data obraueniya 08.09.2024].**
29. Toğjanov E.Ū. *«Sibir qazaqtary oblysynyñ basqarmasy» jäne onyñ Resei Şyğys sayasatyndağy orny (1822-1868 j.). Zañ ğyl-n kand. ğylymi dār. aluğa jaz. diss. –Almaty, 1995. 1906.*
30. // *Novosti. –1899. –N 3; // Syn otechestva. –1822. –N 76, 77, 80. –S.169-174; // Vostochnoe obozrenie. –1859. –N 28; // Sbornik gazety Sibir. 1877. T.1; // Sibirskie ogni. –1992. –N 5-6; // Sibirskaya gazeta, –1885. –N 1, 4, 6. // Otechestvennye Zapiski. –830. N 120; // Zemledelcheskii jurnal. –1832.*
31. // *Sibir. –1876. –T.1 (Materialy dlya istorii Kirgizskoi stepi).*
32. // *Kirgizskaya stepnaya gazeta. –1896. –N 15.*
33. *Kraft İ.İ. Sbornik uzakonenii o kirgizskih stepnyh oblastei. –Orenburg, 1898. – 532 s.*
34. *Materialy po vvedeniyu russkoi politicheskoi sistemy upravleniya v Kazahstane / Sost.: S.K. Jakypbek, A.D. Belbaeva. Almaty: Qazaq universiteti, 1999. – 257 s.*